

ÎNSEMNĂRI FILOSOFICE

DESPRE EU ȘI PERSONALITATE ÎN *PERSONALISMUL ENERGETIC*

MIHAI POPA

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române, București

Abstract. For Rădulescu-Motru, the problem of the self is one of first rank, for it clarifies the genesis of the emergence of personality. The personality is the expression of the organic unity of soul manifested as individuality. It is prepared through the experience gained at the level of humanity – cultural, ethical, social experience, but also the experience of work that tends to specialize, and particularly the experience of the individual vocation that stimulates the genesis of the creative personalities.

Keywords: self; personality; vocation; action; creation.

Atunci când abordează tema eului în raport cu personalitatea, în *Personalismul energetic*¹, Rădulescu-Motru face o analogie între cristalizarea personalității (proces impulsivat de eul interior al fiecărui individ) și cristalizarea iubirii, recurgând, în ceea ce privește cel de al doilea fenomen, la comparația pe care o face Stendhal într-unul dintre romanele sale (*De l'amour*, ediția din 1826, Manz, Viena). Romancierul aseamăna apariția iubirii cu un proces de precipitare a cristalelor de sare în jurul ramurilor unei crengi aruncate într-o mină. Cele mai ascunse dorințe înmuguresc în jurul persoanei iubite, adăugându-i mereu alte și alte atribute sau calități, împodobind-o astfel încât nu mai recunoști în ea persoana inițială: „Ceea ce numim cristalizare este operația spiritului, care descoperă din orice o nouă perfecțiune pentru persoana iubită. [...] Aici stă rațiunea pentru ce iubirea este cea mai puternică dintre pasiuni. În celelalte pasiuni, dorințele au de luptat cu realitatea rece; în iubire, realitatea se modelează după dorință.”² Dacă se poate face o paralelă între procesul cristalizării iubirii și cel al cristalizării personalității, spune Rădulescu-Motru, catalizatorul ultimei nu poate fi decât eul. Dar care este contribuția eului și, mai ales, ce raport există între eu și personalitate, între un eu puternic și o personalitate complexă ori între un eu anemiatic și o personalitate slabă sau infimă?

¹ Este lucrarea în care Rădulescu-Motru sintetizează și dezvoltă principalele concepte ale filosofiei sale care gravitează în jurul personalității tratate ca scop final al evoluției energiei cosmice. Volumul cu același titlu a fost publicat de filosof în anul 1927, la „Casa Școalelor”. Trimiterile din paginile noastre sunt la ediția cuprinsă în *Opere alese*, vol. I, îngrijită de Gh. Vlăduțescu, Al. Boboc și S. Totu, București, Editura Academiei Române, 2005.

² *Ibidem*, p. 206.

Interferențele acestea nu pot pleca de la constatările bunului simț, ci trebuie întreprinsă o analiză mai profundă cu referințe psiho-sociale și istoric-filosofice, asupra legăturii dintre eu și personalitate. Pentru început, termenii problemei personalității, sub aspect psihologic, trebuie puși, spune autorul, în ceea ce privește anterioritatea eului față de personalitate. Există opinia că eul este anterior personalității, dar pe de altă parte, cercetătorii apropiați momentului în care Rădulescu-Motru își scria opera susțineau o poziție contrată, anume că eul apare ulterior conștientizării persoanei, cel puțin așa afirmă un reputat psiholog francez, contemporan filosofului român, Pierre Jannet (*De l'angoisse a l'extase*, Paris, 1926). „După Jannet, spune Rădulescu-Motru, conștiința eului este o ultimă achiziționare în evoluția vieții sufletești. Ea s-a format după ce individul omenesc a discutat vreme îndelungată cu ceilalți membri ai societății și după ce s-a obișnuit cu diferite posesiuni (nume, averi, profesii etc.), cu viața socială; ea a fost începutul reflexiunii individului asupra sa însuși. Înainte de a avea conștiința de sine, omul a funcționat în societate ca persoană.”³ O părere asemănătoare are Jean Piaget. Studiind geneza vieții sufletești la copii, Piaget consideră că în primii ani de viață ai acestora nu există o diferențiere netă între lumea interioară și mediul extern, că „numele obiectelor sunt atât de reale ca și obiectele”⁴, până la vârsta de 7 ani copilul fiind egocentric și ultrarealist. Evoluția psihologică și apariția conștiinței se petrec atunci când eul se separă de lumea externă, ca o achiziție târzie a vieții sufletești. Pentru Jannet și Piaget, reflexiunea, funcțiile superioare ale conștiinței sunt rezultatul evoluției sociale sau al celei individuale, în care eul este ultima achiziție. Mergând pe urma acestei idei – timpul este cel care dezvăluie mai devreme sau mai târziu eul, atunci când se confruntă cu conștiința de sine –, psihologii, unii dintre ei, răstoarnă raportul: fac din eu o consecință a conștiinței personale. Se pune însă următoarea întrebare: având conștiință reflexivă, experiență, integrați deplin în mediul social, de ce mai avem nevoie de eu? „Cu alte cuvinte, nu se explică oare destul de bine conduita unui om, ca persoană, fără a mai face să intervină eul?”⁵ Mai există însă și un alt criteriu, de ordin metafizic, în care conștiința autoreflexivă găsește în gândire fundamentul absolut al existenței eului; gândirea își este suficientă sieși. Ajungem astfel la un principiu general și bine întemeiat, în baza căruia, de la Descartes, așa cum remarcă Hegel, începe adevărata conștiință reflexivă – filosofia lumii noi: „Potrivit acestui principiu al interiorității, gândirea, gândirea pentru sine, este culmea cea mai pură a tot ce este mai interior; această interioritate este ceea ce se instituie pe sine pentru sine; aplicarea acestui principiu începe cu Descartes. Gândirea este liberă pentru sine să decidă ce trebuie să fie valabil, ce trebuie să fie recunoscut; acest lucru ea îl poate face numai prin liberă gândire de sine, numai prin ea mi se poate dovedi [ce anume este valabil].”⁶ Totuși, nu de la acest principiu al gândirii pure, suficiente sieși,

³ *Ibidem*, pp. 206–207.

⁴ *Ibidem*, p. 207.

⁵ *Ibidem*, p. 208

⁶ G.W.F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. al II-lea, traducere de D.D. Roșca, București, Editura Academiei Române, 1964, pp. 403–404.

pleacă aceste teorii, deoarece nici gândirea creatoare a toată experiența posibilă, nici reflexiunea interioară nu alungă eul către periferia conștiinței, astfel încât, uneori, unii teoreticieni nu îl mai pot întrevedea, așa cum se întâmplă la E.B. Titchener (*Manuel de psychologie*, Paris 1922), ci confundarea eului cu o entitate metafizică, ce nu are nimic de-a face cu știința psihologiei⁷. Mergând pe această cale, a căutării eului singular, a ceea ce scolasticii numeau *haecceitas*, Titchener nu reușește să identifice eul, care îi apare „ca un vizitator întâmplător în cele mai variate împrejurări; de cele mai multe ori în tovărășia sentimentului de singurătate [...]”⁸.

Pentru Rădulescu-Motru, problema eului este una de prim rang, deoarece lămurește geneza apariției personalității. Personalitatea este manifestarea unității sufletești, o unitate organică, manifestată ca individualitate. Ea este pregătită prin experiența acumulată la nivelul omenirii – experiență culturală, etic-socială, dar și experiența muncii care tinde să se specializeze, dar mai ales a vocației individuale care stimulează geneza personalităților creative. Din perspectivă psihologică, o contribuție fundamentală în apariția personalității o are eul. Numai eul individualizează, concentrează aptitudinile, dar, mai ales, prin emotivitatea pronunțată, ghidează individul să-și anticipeze acțiunile, personalitatea fiind în primul rând simțire a eului, eu care, în raport cu reflexivitatea, are anterioritate. Eul are, din perspectiva concepției personaliste, a personalismului energetic, anterioritate față de conștiință, mai mult chiar, este intuiția care structurează pornirea individualistă către personalitate: „Caracterul de structură, pe care îl are eul de la început, ne dă explicarea rolului pe care acesta îl are în formarea personalității. Eul este la baza personalității, așa cum este spațiul la baza reprezentării lumii externe. Deosebirea este numai că eul prezintă raporturi de diferențieri intensive, pe când spațiul prezintă raporturi de diferențieri extensive. Eul este o structură dinamică, pe când spațiul este o structură statică.”⁹ Aducând discuția despre eu în zona evoluției structurale și punând geneza personalității în relație cu un eu dinamic care evoluează, Rădulescu-Motru abordează tema personalității din unghi strict psihologic. Teoriile care pun geneza eului după apariția relațiilor sociale și a conștiinței sociale se situează în domeniul sociologic al problemei, care nu coincide cu punctul de vedere al psihologiei. Din acest motiv, autorul personalismului energetic va considera că în studiul genezei personalității trebuie avut în vedere că eul este capabil să se autostimuleze și să se organizeze într-o structură afectivă care se individualizează treptat, nu are caracter static, ci unul dinamic. Este un unghi de vedere care se deschide din domeniul psihologiei experimentale, nu din acela sociologic: „Punctul de vedere sociologic nu coincide însă cu punctul de vedere psihologic. Psihologia se ocupă de eu în înțeles de simțire individuală, așa cum se ocupă de toate celelalte simțiri de emoții: culoare, sunet, gust, plăcere ori durere. Din punct de vedere psihologic, eul este o simțire care precede personalitatea, așa cum celelalte simțiri precedă complexe obiective

⁷ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 209.

⁸ *Ibidem*, p. 208.

⁹ *Ibidem*, p. 213.

ale lucrurilor [...] Psihologii citați mai sus confundă, după toată probabilitatea, psihologia cu sociologia eului.”¹⁰ Înclinând raportul dintre eu și personalitate înspre eul care se structurează – totul fiind abordat din perspectivă evoluționistă –, Rădulescu-Motru pune accent pe dinamismul personalității care se creează nu atât prin reacție față de mediul social, cât prin vocație și autoeducare. De fapt, în conceptul de personalitate pe care îl promovează, un accent deosebit este pus pe libertate, dar, totodată, în devenirea personalității se poate observa și influența experienței trecute, pe lângă ereditate și caracterele dobândite, care constituie fondul natural. În eu nu avem atât o intuiție care structurează personalitatea, cât o voință autostructurantă care se plămădește specific în funcție de evoluția trecută. „Personalitatea noastră de astăzi este produsul plămădit după legile fixate de istoria omenirii. Nici un fapt nu a intrat în rânduiala zilei noastre care să nu fi fost schițat măcar odinioară. Originalitatea personalității de astăzi stă în o mai adâncă plămădire a personalității omenești trecute, și nicidecum într-o iscodire nouă nemaivăzută. Eul nu face decât că determină aceea ce de mult era pregătit să se desfășoare.”¹¹ Totuși, o filosofie personalistă, fundată pe credința că omul se poate afirma prin voință și libertate de acțiune/creație, prin vocația de a institui valori și a valoriza toate posibilitățile sufletești centrate în eu și pe cele volitiv-intelectuale, centrate în conștiința reflexivă, această filosofie trebuie să acorde egală importanță libertății ca și structurii sau caracterelor moștenite ale personalității. Persoana se singularizează într-un mănunchi de posibilități care sunt acele atitudini care îi permit să se afirme în plan social. Credințele, experiența și cunoștințele nu au (numai) o valoare instrumental-socială sau pragmatică, spune Rădulescu-Motru, ci și rolul de a armoniza viața individuală cu cea cosmică, iar acest lucru se petrece în interiorul persoanei active, prin autodisciplină și voință de a institui valori (vocație) care transformă activitatea curentă (munca disciplinată) într-o activitate de vocație. Potența, energia sufletească a eului, este transformată în energie creativă, în energia persoanei. Posibilitatea adevărată de realizare personală nu o are individul cu aptitudini intelectual-rationale ieșite din comun, ci, în primul rând, persoana umană care, pe baza aptitudinilor general-umane, își orientează activitatea către un țel cultural, țel care devine un *ideal*. Există muncă de vocație și există vocație personalistă, creativă, care se poate organiza către un ideal, imaginează idealul și îl transpune în real: „În complexul muncii de vocație, doi sunt factorii principali. Conștiințiozitatea, în primul rând, caracterizată prin o fericită îmbinare de inteligență, aptitudini înnăscute și sentiment de răspundere, și în al doilea rând, imaginația creatoare, care întreține entuziasmul pentru muncă și îndeamnă la continua ei perfecționare.”¹² Personalitatea, în cazul acesta, stimulată și condusă de eu către o afirmare individuală, nu numai că recuperează energiile cosmice concentrate în eul-suflet ca element dinamic, dar re-formează pentru sine valențe cultural-istorice și, mai ales, valori spirituale. Persoana,

¹⁰ *Ibidem*, pp. 212–213.

¹¹ *Ibidem*, p. 218.

¹² *Ibidem*, p. 309.

spune Rădulescu-Motru, devine *ceva* unic, atunci când eul care structurează organic emoțiile și sentimentele le orientează către energiile creatoare și valorile culturale (zestrea istorică), dar și către idealurile spirituale (tentația metafizică) constituite ca energii creative (vocaționale) ale personalității. Nu putem să nu observăm proiectul antropologic propus aici, în care voința și libertatea eului-conștiință ating nivelul personalizării. Este un proiect complex, de factură umanist-renascentistă, unde persoana concentrează atât caracterele intelectuale, cât și pe cele creative. Acest proiect îl pune pe om în centrul evoluției energiilor creative. Evoluția face saltul către personalitatea care transformă energia cosmică, o formează și se autoformează, asemenea sufletului lui Giordano Bruno, ultimul mare filosof renașcentist, pentru care sufletul reprezenta principiul generator și modelator al materiei informale. În dialogul *Despre cauză, principiu și unu*, G. Bruno consideră că principiul formator, sufletul lumii, se comportă ca un artist care plăsmuiește din substratul material lucruri sau opere. Același lucru îl vedem și în natură. „Toate aceste arte obțin dintr-o aceeași materie, care le este proprie, obiecte, alcătuirii și forme diferite, dintre care nici una nu este proprie și naturală acelei materii. Tot astfel natura, căreia arta îi seamănă, trebuie să aibă o materie pentru acțiunea ei; deoarece nu este posibil să existe un agent care, dacă vrea să producă un obiect, să nu aibă din ce să-l producă, sau, dacă vrea să acționeze, să nu aibă asupra cui să acționeze. Există așadar un fel de substrat din care, cu care și în care natura își înfăptuiește operațiunea, lucrarea ei; iar acest substrat dobândește prin acțiunea ei tot atâtea forme câtă varietate de specii se înfățișează privirii noastre.”¹³ Substratul asupra căruia se aplică dinamismul evoluționist, al cărui punct intermediar este personalitatea umană, îl constituie, la Constantin Rădulescu-Motru, energia. Personalitatea filosofului român, așa cum este concepută în lucrarea pe care o analizăm, este bivalentă sub aspect volițional: este, pe de o parte, voință de afirmare cu scop și, pe de altă parte, voință de conștientizare, de cunoaștere a scopului. Opoziția aceasta se rezolvă însă în interiorul unei presupoziii de ordin materialist-evoluționist care pune principiul energetic, transformările lui succesive, ca pe un principiu ontologic și gnoseologic fundamental: totul este energie care se transformă și devine, această transformare fiind cu scop, devenirea energiei având ca punct intermediar personalitatea, iar ca finalitate persoana divină. Meditația și experiența se concentrează către eul-persoană conștientă, adevărul ei fiind valorile bazate pe acțiune (muncă orientată), adevăr în care crede și în baza căruia își organizează existența. Cunoștințele, ca în concepția lui William James, pot deveni convingeri, dar numai unele cunoștințe sau ipoteze pot genera convingeri, anume, cunoștințele sau ipotezele vii care au repercusiuni în acțiune (*belief*), acestea din urmă iau forma ipotezelor (*hypotheses*) ce devin, în filosofia pragmatistă, cum este cea a gânditorului american, ipoteze utile

¹³ Giordano Bruno, *Opere italiene*, II, *Despre cauză, principiu și unu*, ediție îngrijită de Smaranda Bratu Elian după ediția critică bilingvă a lui Giovanni Aquilecchia, Les Belles Lettres, Paris, traducere și note de Smaranda Bratu Elian, traducerea poemelor din italiană de C.D. Zeletin, București, Editura Humanitas, 2002, p. 93.

convingătoare – teoriile sau ipotezele sunt utile dacă sunt convingătoare, devin credințe și orientează acțiunea către un scop, de regulă, practic¹⁴. În personalismul energetic, eul constituie numai un punct de plecare pentru evoluția ulterioară a personalității. Eul indică direcția în care se va structura personalitatea și modul în care va acumula experiență (cunoștințe) și convingeri în vederea împlinirii, de această dată, a unui ideal cultural.

Toate celelalte elemente ale personalității – pe lângă seria de caractere dobândite sau care au reprezentat moștenirea „genetică”, pe de o parte, iar, pe de alta, pe lângă achiziția social-istorică a evoluției umane – sunt elemente care oferă specific fiecărei personalități în parte. Caracterele moștenite, reduse, de pildă, la cele care constituie zestrea eului, nu pot diferenția o personalitate astfel încât aceasta să fie una vocațională. Pe de altă parte, un eu puternic, în care sunt amplificate dispoziții pronunțate afectiv-emoționale, nu contribuie la apariția unei personalități, ci numai un eu ordonat. Între eu și personalitate sunt raporturi inverse, un eu accentuat diminuând posibilitățile de organizare a personalității: „Cu atât mai vibrant eul, cu cât mai amorfă este personalitatea. Cu cât mai ordonat eul, cu atât mai energică este personalitatea. Și cu drept cuvânt. Funcțiunea pe care o are simțirea eului de îndeplinit în viața sufletească nu este de a lărgi orizontul conștiinței. Eul nu sporește inteligența omului. [...] Cu un cuvânt, eul este o simțire oportună omului; iar pentru dezvoltarea conștiinței în genere un accident fericit. Personalitatea, dimpotrivă, n-are în ea nimic accidental. Învelișul ei este produsul vieții biologice și psihologice, ce durează de mii de secole. Fondul său moral, de asemenea. [...] Personalitatea noastră de astăzi este produsul plămădit după legile fixate de istoria omenirii.”¹⁵ Structura personalității este orientată sau chiar fundamental construită în bazele sale pe structura genetică a eului, ca și pe structura adăugată de achizițiile conștiinței, la care fiecare a adăugat elemente la fel de durabile.

În structura personalității sunt coordonate elemente și structuri care au proveniență din domeniile psihologic, religios, estetic, etic, astfel încât realitatea ei este oferită de conexiunile reale ale tuturor domeniilor asupra cărora se apleacă omul conștient. Peste toate însă, ca un imperativ categoric, acționează factorul moral, iar la Rădulescu-Motru, elementul care o desăvârșește este cel vocațional. În factorul vocațional, așa cum îl vede autorul personalismului energetic, au fost sintetizate toate acele elemente ale eului și ale conștiinței la care au fost adăugate liantul creativității: omul de vocație este cel care are un ideal cultural, anume, un ideal ce contribuie la instituirea complexului de valori orientate către un scop. Valorile etice nu sunt datorii, ci sunt valori spirituale, pe care personalitățile de excepție le pun în lumină în domeniul în care se afirmă: „Puțini la număr la început, oamenii de vocație s-au înmulțit prin progresele înseși ale culturii, fiindcă vocația și cultura se sprijină între ele în mod reciproc. Vocația dă primul impuls culturii, dar cultura, la

¹⁴ William James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, New York, Dover Publication, 1956, p.10.

¹⁵ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 218.

rândul ei, răspândindu-se, deschide din ce în ce mai mult în sufletul omenirii drum liber nobilelor dispoziții înăbușite până aci de dispozițiile care împiedicau formarea complexului de vocație.”¹⁶ Venind din interiorul eului, impulsul nu poate structura suficient personalitatea, deși, în ceea ce privește acțiunea conștientă și voința liberă de afirmare, depășește, prin autoreflexibilitate și acțiune responsabilă (muncă) stadiul dincolo de care omul își pune problema scopului sau sensului devenirii sale sociale. Acțiunea vocațională însă nu înseamnă numai datorie etică, mai înseamnă și iubire, înseamnă comunicare și intuiția celuilalt, ca și independență în alegerea unui ideal. Omul de vocație nu acționează din datorie sau ca să respecte o normă morală, el se desăvârșește pe sine văzând în propria persoană umanitatea ca întreg. „Fapta morală autentică se situează dincolo de calculul intereselor și de datorie. Ea izvorăște din iubire, adică din capacitatea oricărei conștiințe de a se ști una cu alta [...]. În iubire, conștiințele ce se știu una își păstrează independența, caracterul personalist.”¹⁷ Personalitatea, în viziunea lui C. Rădulescu-Motru, trebuie să desăvârșească și să depășească imperativul categoric al acțiunii libere, așa cum l-a conceput Kant, deoarece personalitatea vocațională, spre deosebire de legea morală, nu poate fi susținută (numai) în baza unei conștiințe în genere.

Vocația personalistă este un ideal care trebuie să țină seama de omul ca ființă care se desăvârșește în vederea realizării de sine. Personalitățile vocaționale sunt individualități complexe, își fixează un ideal pe care îl și ating – însă, ceea ce este o caracteristică esențială a concepției personaliste în viziunea lui Rădulescu-Motru, vocația se poate educa, omul de vocație nu este un supraom, este om al timpului care se dedică timpului, istoriei, comunității. Oamenii de vocație sunt însă nu atât tipuri, cât individualități care contribuie la realizarea unui ideal cultural¹⁸.

Ținând seama de cele spuse până acum referitor la viziunea asupra personalității în concepția lui Rădulescu-Motru, credem că, în unele puncte, viziunea asupra omului de vocație, individualitatea creatoare de cultură, are o serie de caracteristici care o poate alătura, deși dintr-o altă perspectivă interpretativă, concepției renașcentiste despre omul de creație, care cumulează atât aptitudinile curiozității științifice, ale cercetătorului care excelează în mai multe domenii, cât și pe cele ale artistului total care își dedică viața unui ideal cultural. Personalitatea renașcentistă concepe după un model, iar acest model din care se inspiră este natura: artistul este emul și speră să plăsmuiască asemenea naturii, vede în capacitatea ei formativă idealul artei pe care dorește să și-l însușească. În consecință, descifrarea modului în care creează natura, proporția și armonia (concepte geometrice), perspectiva și echilibrul lucrurilor naturale îi inspiră pe oamenii de creație din Renaștere. Natura, la Rădulescu-Motru, este redusă la conceptul – cu valențe de principiu – de energie. Devenirea energiei, transformarea ei, poate fi urmărită în evoluția speciilor și în subtila organizare

¹⁶ *Ibidem*, p. 310.

¹⁷ Mircea Florian, *Filosofie generală. Metafizică și epistemologie*, ediție îngrijită de Nicolae Gogoneață și Ioan C. Ivanciu, București, Editura Garamond Internațional, 1995, p. 169.

¹⁸ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 310.

energetic-informațională care a dus la apariția creierului uman, a inteligenței, ca și a intuiției creative, a imaginației. Toate aceste schimbări au un caracter teleologic și prefigurează un mare proiect antropologic: personalitatea umană.

În posibilitățile minții omenești și ale dorinței sale de a înfăptui, de a cunoaște și de a se desăvârși vedem aceeași dorință sau voință de autodepășire care poate fi urmărită și în filosofia naturalistă a lui Giordano Bruno, în care două principii se contopesc, unul cu rol de substrat, materia amorfă și infinită, și sufletul activ universal care o transformă neconținut. Mentea omenească constituie o formă a formelor ce reflectă devenirea neconținută a celor două principii. Condiția inteligenței umane este o necesitate în devenirea sufletului lumii care face parte din proiectul antropologic brunian, așa cum în cel personalist-energetic, în evoluția energiei se întrevede un scop: personalitatea omului, dotată cu o capacitate extraordinară de cunoaștere de sine și de cunoaștere a naturii. Același scop îl descoperim și în ontologia bruniană: inteligența omului devine scop al naturii, iar prin acesta se întrevede tendința sufletului de a atinge treapta cea mai de sus, a divinului: „Dar dacă minții (care e încătușată de legătura sufletului cu materia) i se va îngădui să ajungă la contemplarea unei alte condiții, mai înalte, la care s-ar putea înălța spiritul, ea va face negreșit diferența între acea condiție și aceasta și pentru cea viitoare o va disprețui pe cea prezentă.”¹⁹

Constatăm că și în proiectul antropologic energetist al lui Rădulescu-Motru desăvârșirea inteligenței umane nu este un scop în sine, ci adevăratul ei scop este atingerea personalității care singură dă seama, prin vocație și spirit, ce poate fi și încotro se poate îndrepta evoluția energiei în univers: persoana divină.

¹⁹ Giordano Bruno, *Opere italiene*, ed. cit., vol. VI, *Despre eroicele vânturi*, traducere și note de Smaranda Bratu Elian, București, Editura Humanitas, 2009, p. 108.